

³¹ Державний архів Вінницької області. – Ф. Р-2700. – Оп.17. – Спр.3594. – Арк.51.

³² Державний архів Волинської області. – Ф.Р-32. – Оп.22. – Спр.628. – Арк.83 – 84.

³³ Рыжков Н.И. Я из партии по имени «Россия». – М.: Информационно-аналитическое агентство «ОБОЗРЕВАТЕЛЬ», 1995. – 440 с. – С.242.

³⁴ Абалкин Л. Неиспользованный шанс: Полтора года в правительстве. – М.: Политиздат, 1991. – 304 с. – С.207.

³⁵ Там само. – С.239.

Другої світової війни присвячено безліч публікацій. Щорічно в багатьох країнах світу проходять наукові конференції, семінари та дискусії, створено чимало художніх, музичних творів – картини та скульптури, симфонії та ораторії, знято десятки документальних і художніх фільмів. Фонд візуальної історії ШОА – Фонд Стівена Спілберга – зібрав понад 50 тисяч свідчень очевидців, з яких майже 2 тисячі належать буковинським євреям, що пережили Голокост¹.

Проте ситуація довкола меморіалізації подій Голокосту на Буковині досі залишається поза увагою науковців. Пам'ятники, пам'ятні місця, меморіальні дошки на території Чернівців та Чернівецької області, які були встановлені за останню чверть століття, вимагають окремого дослідження, оскільки вони з'являлись переважно з ініціативи місцевої громади, приватних осіб, очевидців або родичів постраждалих у період Голокосту.

В першу чергу ми зупинимо нашу увагу чи не на найдавнішому меморіальному місці (дошці), що вшановує пам'ять ув'язнених у чернівецькому гетто восени 1941 року. Сучасна меморіальна дошка була встановлена по вул. Сагайдачного, 2 у 1998 році після звернення до Чернівецької міської ради Товариства єврейської культури ім. Є.Штейнбарга та Чернівецької асоціації в'язнів фашистських гетто та концтаборів. До 1998 року за адресою Головна, 1 існувала інша меморіальна дошка, присвячена пам'яті жертв чернівецького гетто. Станом на 1998 рік вона була у занедбаному вигляді, тому було прийнято рішення встановити новий меморіальний знак по вул. Сагайдачного, 2. Фактично сьогодні існують дві меморіальні дошки, бо попередня не була демонтована. Дошка по вул. Сагайдачного, 2 являє собою гранітну плиту червоного кольору прямокутної форми, на якій викарбувано і пофарбовано золотистою фарбою такий напис українською мовою та на івриті: «У цій частині міста в 1941 році було чернівецьке гетто, в якому було ув'язнено 50000 євреїв». Між текстами на івриті і українською мовою зображено «Маген Давід» – емблема у формі шестикутної зірки (гексаграми), в якій два рівнобічні трикутники накладено один на одний – верхній кінцем угору, нижній кінцем униз, утворюючи структуру з шести рівносторонніх трикутників, приєднаних до сторін шестикутника.

Для кращого розуміння важливості збереження пам'яті про загиблих, покалічених морально та фізично, скривджених людей у чернівецькому гетто необхідно більш детально описати трагічні події у Чернівцях та на Буковині у 1941-1942 роках. Керівництво Румунії на чолі з Іоном Антонеску в роки Другої світової війни було безпосередньо втягнуте у процес Голокосту. Румунія – єдиний союзник Німеччини, яка мала власний план знищення

УДК 323.12(=411.16)-058.6:725.945(477.85)

© Олег Суровцев
(Чернівці)

ВШАНУВАННЯ ЖЕРТВ ГОЛОКОСТУ У ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ: МЕМОРІАЛЬНІ МІСЦЯ, ЛЮДИ ТА СУЧАСНІ РЕФЛЕКСІЇ

У статті аналізується стан меморіалізації подій Голокосту на Буковині у вигляді меморіальних дощок, каменів, пам'ятників, місць, що є невід'ємною частиною процесу збереження пам'яті про жахливі події Другої світової війни.

Ключові слова: Голокост, депортація, гетто, Трансністрія, антисемітизм, Друга світова війна.

О. Суровцев

В статье анализируется состояние мемориализации событий Холокоста на Буковине в виде мемориальных досок, камней, памятников, мест, что является неотъемлемой частью процесса сохранения памяти об ужасных событиях Второй мировой войны.

Ключевые слова: Холокост, депортация, гетто, Транснистрия, антисемитизм, Вторая мировая война.

O. Surovtsev

Remembrance of the Holocaust Victims in Chernivtsi Region: Memorial Places, People and Contemporary Reflections

This paper analyzes the state remembrance of the Holocaust in Bukovina in the form of plaques, stones, monuments, places that are an integral part of the process of preserving the memory of the terrible events of the World War II.

Keywords: Holocaust, deportations, ghetto, Transnistria, anti-Semitism, the World War II.

Здається, сьогодні про Голокост ми знаємо майже все: катастрофі європейських євреїв у роки

евреїв. Актом геноциду єврейського населення став наказ І. Антонеску від 8 червня 1941 року про депортацію євреїв Бессарабії та Буковини в Трансністрію, де було створено 240 гетто і таборів². З 1 вересня 1941 року Трансністрія (в перекладі з румунської мови означає «територія за Дністром»), тобто територія між Дністром та Південним Бугом перейшла під юрисдикцію Румунії, що дозволило новій владі здійснити задум, який не вдався влітку, а саме, здійснити депортацію за Дністер усіх євреїв Буковини. З цією метою 11 жовтня 1941 року у Чернівцях утворилося найбільше тимчасове транзитне гетто у Північній Буковині та Хотинщині.

Ще 27 серпня 1941 року очільник (румунською мовою – примар) м. Чернівці у 1941-1942 рр. Траян Попович, який у 1969 р. в Ізраїлі посмертно отримав статус «Праведника світу» за порятунком понад 20 тисяч чернівецьких євреїв, створив комісію, яка повинна була виїхати до Польщі та Німеччини (Люблін, Краків, Франкфурт-на-Майні), щоб вивчити досвід цих міст щодо організації гетто. Вже наприкінці вересня 1941 р. губернатор Буковини Корнелій Калотеску провів нараду з представниками військової та цивільної влади, на якій обговорювалися проекти щодо організації гетто³.

4 жовтня 1941 р. штаб головнокомандувача румунської армії передав комендатурі Чернівців наказ І. Антонеску про депортацію протягом 10 днів усіх євреїв Буковини «в область східніше Дністра»⁴. Стилий термін депортації пояснював тим, що планувалось щодня відправляти з Чернівців до Трансністрії 2 потяги по 50 товарних вагонів (для перевезення худоби), в кожному з яких вміщалося до 70 осіб. 9 жовтня 1941 р. губернатор Буковини генерал К. Калотеску отримав по телефону наказ від І. Антонеску, який перебував у Тирасполі, і того ж дня оповістив примарію Чернівців, а 10 жовтня військово командування Буковини, що «11 жовтня 1941 року все єврейське населення з муніципалітету Чернівців буде протягом 11 годин переміщено в спеціальний сектор міста, який перетворюється на гетто». На основі цього наказу генерал К. Калотеску 10 жовтня 1941 року видав розпорядження щодо утворення тимчасового гетто у Чернівцях та депортацію чернівецьких євреїв, яка розпочалась уже наступного дня. Операцією з утворення гетто і подальшою депортацією єврейського населення з Чернівців займалась «Комісія з евакуації євреїв», яку очолив генерал І. Топор⁵.

Ще 9 жовтня 1941 року командування румунського батальйону № 430 отримало завдання посилити охорону кордонів міста і не допустити на момент формування гетто втечі єврейського населення. Безпосередньо охорону та процес утворення чернівецького гетто забезпечував батальйон № 780 та 1-й жандармський батальйон. Останній до

того ж здійснював транспортування єврейського населення до залізничного вокзалу Чернівців⁶.

10 жовтня 1941 р. керівництву юденрату («Бюро у справах євреїв») було доручено оголосити єврейському населенню Чернівців про перехід у гетто, яке утворювалось у межах єврейського кварталу, де досі проживали найбільш прошарки єврейського населення. Цей район включав вулицю Єврейську (нині вул. Сагайдачного), єврейський ринок і всі провулки та вулички, починаючи від сучасної вул. Головної до вул. Руської.

Процес утворення гетто у Чернівцях тривав упродовж 11 жовтня 1941 року з 7.00 до 18.00. Т. Попович згадував: «Чернівецькі євреї під загрозою смерті повинні були перейти в гетто до шостої години вечора. Гетто було створено неймовірно швидко, огорожено колючим дротом з дерев'яним парканом та військовою охороною на входах і виходах»⁷. На території, яка була виділена владою під тимчасове гетто, в нормальних умовах проживало приблизно 5 тисяч осіб, а генерал І. Топор у доповідній записці зазначав, що «тут можливо було розмістити не більше 15 тисяч осіб»⁸. Фактично у гетто потрапили не менше 50 тисяч чернівчан. Будь-яке перекриття ставало дахом над головою. Розміщували людей по 5-8 родин (по 30-40 чоловік) у порожні квартири, які були пограбовані та понижені. У багатьох приміщеннях не було навіть підлоги, а тим паче вікон чи дверей. Свідки тих подій розповідають, що в гетто люди лежали на землі, в під'їздах, коридорах без їжі, води та елементарних людських умов існування. Вихід євреїв із тимчасового гетто був заборонений⁹.

З перших днів його існування контролювати життя великого чернівецького гетто ставало дедалі важче, адже на його території розташовувались різні міські інстанції, школи, майстерні, підприємства, які продовжували працювати. Неєвреї щодня змушені були, ідучи на роботу, входити й виходити з гетто. Однак основною проблемою стало те, що через гетто проходила головна артерія руху по місту, від вокзалу до центру, зокрема вулиці Reg. Ferdinanda – Bratianu. Місцева влада миттєво відреагувала на цю ситуацію, депортувавши мешканців цих вулиць 13 жовтня 1941 року, тим самим звільнивши вуличний рух до вокзалу. Паралельно з утворенням гетто 11-13 жовтня 1941 року з Чернівців вирушив перший транспорт, яким 7.053 євреї було депортовано трьома потягами по 50 вагонів¹⁰.

12 жовтня 1941 р. на нараді 18 присутнім керівникам губернаторства К. Калотеску оголосив, що чернівецьке гетто було створено виключно для здійснення депортації чернівецького єврейства до Трансністрії. Єдиним, хто висловив протест, був Траян Попович, за що наприкінці засідання відкрито був названий «жидом», а згодом на шпальтах

газети «Visovina» чернівецьке єврейство – «Троянським народом»¹¹.

Протягом другої половини жовтня – першої половини листопада 1941 року колони фізично і морально виснажених людей рухалися вулицями Чернівців до товарної станції. У чернівецькому гетто було видано спеціальне розпорядження, згідно з яким мешканці тієї чи іншої вулиці мали бути депортовані в той чи інший день. Людям дозволялося брати лише найнеобхідніше – особисті речі, коштовності. Ускладнювала становище погода – часто йшли дощі, холодний вітер зі снігом. Депортація євреїв з Чернівців та існування гетто тривали до 15 листопада 1941 року. На 14 потягах силами 1-го жандармського батальйону у Трансністрію було вивезено 33891 особу¹².

Напередодні утворення гетто у телефонній розмові К. Калотеску з маршалом І. Антонеску відразу ж обговорили можливість створити списки спеціалістів серед чернівецького єврейства, яких необхідно залишити в інтересах румунської держави. Вже 11 жовтня були складені перші списки з 550 родин, які звільнялися від геттоїзації та депортації (2-2,5 тис. осіб). Згодом внаслідок зусиль з боку Т. Поповича, його переговорів з І. Антонеску, з німецьким консулом у Чернівцях, 15 жовтня, в середу, після обіду в телефонній розмові примар Чернівців отримав від керівника румунської держави дозвіл залишити в місті приблизно 13-20 тисяч єврейського населення, переважно важливих спеціалістів для потреб армії та господарства краю¹³. Списки формувались за професіями та кількістю осіб саме через звернення представників румунської військової та цивільної влади на Буковині, запити від румунських підприємців, промисловців, фабрикантів, торговців, землевласників, які потребували єврейських спеціалістів. Це рішення було зумовлено насамперед необхідністю відновлення економічного життя міста. Варто наголосити, що наприкінці 1941 року у Чернівцях відкрилося чимало магазинів та промислових підприємств, які раніше належали євреям, а тепер були оголошені власністю румунської держави і за символічні ціни віддані в оренду румунам. Однак нові румунські власники відразу ж відчували потребу в спеціалістах та кваліфікованих робітниках, яких можна було знайти переважно серед єврейського населення.

Для формування цих списків була створена комісія на чолі з В. Іонеску та Т. Поповичем, яка співпрацювала з чернівецьким юденратом, що складався з 19 осіб на чолі з лікарем Нейбургом. Результатом роботи комісії стали 180 табелів. Попередні списки були складені примарією вже 17 жовтня 1941 року. У кожному табелі обов'язково зазначалось № табеля, професія, голова родини, члени родини та загальна кількість осіб¹⁴.

Одночасно була створена контрольна комісія з метою перевірки правильності видання «авторизацій» (дозвільний документ, який давав право залишитись і працювати у Чернівцях). Зазначену комісію, яка засідала у ратуші, очолив губернатор К. Калотеску. За час роботи комісія анулювала 395 дозвільних документів, а їхні власники були депортовані у Трансністрію. Необхідно зазначити, що «авторизації» у багатьох випадках отримувались євреями через хабарі румунським чиновникам у розмірі від 10 тисяч до 2 млн лей. Однак саме корумпованість румунської бюрократії дала можливість врятуватись багатьом чернівецьким євреям.

Врешті-решт станом на 15 листопада 1941 року у місті залишилося 16569 осіб, з яких 5619 отримали «авторизацію» як голови родин і 10950 як члени родин. Сюди ввійшли представники різних професій, особи похилого віку (старші 60 років), вагітні жінки (більше 6 місяців), матері з немовлятами, державні пенсіонери й офіцери запасу¹⁵.

Траян Попович у 1969 році в Ізраїлі посмертно отримав статус «Праведника світу», а в Ізраїлі у меморіальному комплексі Яд-Вашем на його честь було посаджено дерево. У Чернівцях 21 квітня 2009 року вшанували пам'ять про нього, встановивши тримовну українсько-румунсько-англійську меморіальну дошку на будинку по вул. Заньковецької, 6, де він проживав певний час. Невеличка мармурова дошка була встановлена і в Бухаресті, по вулиці, нещодавно названо іменем Траяна Поповича. Але найбільшою даниною його пам'яті стане фільм, зйомки якого вже розпочались, де Дастін Хоффман зіграє роль румунського мера Чернівців Траяна Поповича, який у буремні роки Другої світової війни врятував від смерті майже 20 тисяч чернівецьких євреїв.

Найбільший внесок у роботі з виявлення пам'ятних місць (місць розстрілів, загибелі, утримання людей) та збереження пам'яті про загиблих буковинських євреїв під час Голокосту зробила Чернівецька асоціація колишніх в'язнів гетто та концтаборів, яку очолює Йосиф Абрмович Бурсук. Зокрема, асоціацією виявлено тільки на території Чернівецької області понад 50 таких місць¹⁶.

По завершенні війни у Чернівцях з ініціативи єврейської общини та Синагоги на єврейському кладовищі був встановлений перший пам'ятник на місці розстрілу понад 900 чернівецьких євреїв. Згодом у 1982 році за сприяння Пінкаса Лутінгера встановлено другий пам'ятник на березі р. Прут по вул. Підгаєцькій, де поховано понад 400 жертв нацистського режиму¹⁷.

Активна стадія встановлення пам'ятних знаків з боку Асоціації колишніх в'язнів гетто та концтаборів, чернівецької єврейської общини, благодійного фонду «Хесед-Шушана» розпочалась з 2000 року, коли у с. Козлів Могилів-Подільського ра-

йону Вінницької області на березі р. Дністер було встановлено пам'ятний знак на місці розстрілу понад 100 буковинських євреїв, яких пішки депортували до Трансністрії восени 1941 року¹⁸.

Отже, так сьогодні виглядає стан меморіалізації подій Голокосту на Буковині, проте це питання потребує більш детального висвітлення та осмислення.

¹ USC Shoah Foundation Institute – <http://vha.usc.edu>.
8. USHMM, RG-25.004M, Romanian Information Service-Bucharest (SRI) records. – reel 14.

² Final Report / International Commission on the Holocaust in Romania; president of commission: Elie Wiesel; ed. Tuvia Friling, Radu Ioanid, Mihail E. Ionescu. Vol.1-2. – Iasi: Polirom, 2005. – P. 74.

³ Popovici Traian. Spovedania/Testimony. – Bucuresti, 2000. – 98 p. – P. 29.

⁴ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941-1944 годах (составитель А.Круглов). – К.: Ин-т Иудаики, 2002. – С. 45.

⁵ ДАЧО (Державний архів Чернівецької області. – Ф. 307, оп. 2, спр. 10, арк. 224-225.

⁶ ДАЧО. – Ф. 307, оп. 2, спр. 10, арк. 224.

⁷ Popovici Traian. Spovedania... – P. 40.

⁸ ДАЧО. – Ф. 307, оп. 2, спр. 10, арк. 225.

⁹ Черновицкое общество еврейской культуры им. Е.Штейнбарга. Вестник. Люди остаются людьми. Свидетельства узников фашистских лагерей-гетто / под ред. Г.Л. Шабашкевича. – Черновцы, 1995. – Вып. 4. – С.116.

¹⁰ ДАЧО. – Ф. 307, оп. 2, спр. 10, арк. 225 – 226.

¹¹ Popovici Traian. Spovedania.... – P. 44.

¹² ДАЧО. – Ф. 307, оп. 2, спр. 10, арк. 230.

¹³ Popovici Traian. Spovedania... – P. 46.

¹⁴ Popovici Traian. Spovedania... – P. 47 – 48.

¹⁵ ДАЧО. – Ф. 307, оп. 2, спр. 10, арк. 219.

¹⁶ Черновицкое общество еврейской культуры им. Е.Штейнбарга.... – С. 21.

¹⁷ Там само... – С. 23.

¹⁸ Там само... – С. 47.